

TÜRKÜL

2019, Yıl/Year: 7, Sayı/Issue:16, ISSN: 2147-8872

TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: **19.12.2018**

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: **08.01.2019**

Sayfa / *Page*: 135-144

Research Article / Araştırma Makalesi

Doi: <http://dx.doi.org/10.12992/TURUK623>

Yazar / *Writer*:

Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK

Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü

kairat.belek@manas.edu.kg

TÜRKİSTAN'DAKİ ORTAÇAĞLARA AİT TÜRK-İSLAM KİTABELERİNDEKİ YESEVİLİK*

Öz

Türkistan'ın ortaçağlara ait tarihi ve İslam dini araştırmalarında Türk-İslam yazıtları Türk topluluklarının ekonomik ve sosyal hayat tarzını yansıtması bakımından önemli bir yer tutar. Özellikle ortak tarih ile ilgili ortaya konan savların ve çalışmaların bilim dünyasına yeni bir ruh getireceği kaçınılmazdır. Söz konusu çalışmada, son yıllarda yapılan epigrafik, meskukat ve arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan Türk-İslam kitabelerinin tarih araştırmalarındaki ve İslam dini eğitimindeki önemi üzerine durularak, bugüne kadar yeterince aydınlatılmamış olan Türk-İslam yazıtlarını tarih açısından ele almak amaçlanmıştır. Kitabelerdeki Yeseviliği Türk-İslam etnografik, terminoloji bakımından incelemek ve ayrıca Yesevilik'in Türkistan tarihinin sosyo-kültürel ve siyasi-ekonomik yaşayış tarzlarına bıraktığı kültür mirasını araştırmak hedeflenmiştir.

Bu çalışmada Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar, Türk-Moğol dönemi kültürü altında toplanan yazıtların metinlerini kapsayacak şekilde, yazıtlarda yer alan Yesevilik ile ilintili kelime grupları, Türk-İslam

* Bu makale, 23-25 Kasım 2018 tarihlerinde Kastamonu'da düzenlenen “Yesevilik” başlığı altında düzenlenen Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumuna kabul edilmesine rağmen bildiri olarak okunmamış ve yayımlanmamıştır.

tarihi ve etnografya metinlerini içeren cümle kuralları yanında diğer kültür ve uygarlık eserleri değerlendirilecektir. Bahsi geçen Türk-İslam yazıtlarının ait oldukları dönemler, ait oldukları gruplar, içerik ve paleografi özellikleri bakımından sınıflandırılarak mukayeseli tarihi araştırma yöntemlerine tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Türk-İslam Kültürü, Yesevilik, Türk-İslam kitabeleri.

YASAWIYYA ON THE TURKIC-ISLAMIC INSCRIPTIONS BELONGING TO MIDDLE AGES IN TURKESTAN

Abstract

Turkic-Islamic inscriptions belonging to middle ages have an important place in historical and religious researches of Turkestan in terms of reflecting the economic and social life style of Turkic communities. Especially, it is inevitable that the researches and studies related to the mutual history bring a new spirit to the world of science. In this study, focusing on the historical researches and the importance of Islamic religious education, it was aimed to take the history of the Turkic-Islamic inscriptions, found during recent epigraphic and archaeological investigations, which had not been sufficiently clarified to date. It was also aimed to examine Yasawiyya on the inscriptions in terms of Turk-Islam ethnographic and terminology and to investigate the culture inheritance of Yasawiyya's history of Turkistan left to socio-cultural and political-economic life styles.

In this study, other cultural and civilization works including the texts of the inscriptions collected under Karakhanid, Gaznavid, Seljuks, Kharzem shahs and Turkic-Mongolian culture, will be evaluated along with sentence rules containing the words groups related to Yasawiyya, Turkic-Islamic history and ethnographical texts in the inscriptions. Periods, groups in which the Turkic-Islamic inscriptions mentioned above belong classified in terms of content and paleography characteristics will be subject to comparative historical research methods.

Key words: Islam, Turkic-Islamic Culture, Yasawiyya, Turkic-Islamic inscriptions.

Giriş

Günümüzde Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklar ortaçağlarda Göktürkler, Türgişler, Karluklar, Oğuzlar, Karahanlılar başta olmak üzere Türk kökenli birçok devletin, hanlığın veya beyliğin kontrolünde bulunarak dil, din, tarih, edebiyat, sanat ve mimarlık alanında birbirinden güzel eserler vücuda getirmişlerdir (Alyılmaz 2009). Bunların en güzel örnekleri Türk-İslam kitabelerinde de korunmuştur. Bu bağlamda Türk-İslam yazıtların işlevi ait oldukları kimselerin, toplumların, ulusların kimlikleri, dilleri, tarihleri, sanat ve estetik anlayışları, yaşayışları, inanışları, davranışları, sosyo-kültürel seviyeleri ve ilişkileri hakkında da önemli bilgileri içerir (Kraçkovskaya

1949; Nastiç 1983, Koçnev 2006, Alyılmaz 2009). Ancak üzerinde araştırma ve inceleme yapılanların arasında Türkistan'ın ortaçağlardaki sosyo-kültürel hayatında mühim bir rolleri olan İslam âlimleri ve tasavvurları hakkında pek çok bilgiye sahip değiliz. Oysa kitabelerde *Hoca Muhammed b. Heybetillah, Şehy İmam el-Eccel Şeref ed-Dunya ve 'ed-din Muhammed b. Fıkıh el-Emir el-Balasagunî, el-Fıkıh Muhammed b. Musa el-Hâbir, Şeyh İmam Mufti eş-Şark-va-s-Sin Ahmed b. Me'sud, İmam Mahmud b. Mevdud el-Uzcandî, Şehy Radi ed-Din b. İmrân Mufti el-Kisirgâni, Muhammed b. Arslan Haccac Mu'min es-Sâbunî, Ebu'l Mahaamid Muhammed b. Da'ud el-İsbidbulânî, Şehy Selahaddin* gibi Gazneliler ve Karahanlı dönemi âlimlerinin isimleri geçmektedir (Tabaldiyev ve Belek 2008). Fakat bu ilim adamlarının yaşadıkları dönemdeki yaptıkları faaliyetlerinin ve çalışmalarının günümüze kadar ulaşamadığından dolayı onlar hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Buna yanı sıra Karahanlıların İslamyeti benimsemelerinde çaba gösteren Şayh Ebu'l Hasan Muhammed b. Sufyan Kelimatî, diğer Karahanlı başkentlerinden olan Özkent şehrindeki en itibarlı Nişapurlu Şeyh Ebu Yâkub b. Mamşad ailesi ve Buharalı Burhaneddin Kılıç ailesini de vaktiyle toplumda en itibarlı ailelerden biri oldukları hem tarihi kaynaklarda hem de kitabelerde yaptıkları faaliyetlerinden söz edilir (Bartol'd 1963, 237; Nastiç 2004, 240).

Dolayısıyla ortaçağlardaki Türkistan topraklarındaki Türk-İslam ilim dünyasının âlimleri Mâtürîdîlik ve Yesevîlik şemsiyesi altında yaşadıkları çevrenin ve devrin inançlarının, âdetlerinin, iktisadî ve sosyal şartlarının müşterek dengesini sağlamaları yönünden büyük önem arz etmişlerdir (Muminov 2015, 138-145, Özcan 2002). Ayrıca "Yesevîlik" Türk-İslam düşüncesinin önemli bir özelliğini, yani tarihinin her döneminde görülen ve Türk kültür hayatında devamlı etkin olan mistik boyutunu ifade etmektedir (Özcan 2002, 900).

1. Tarihi Arka Plan: Kaynaklarda ve Bilimsel Araştırmalarda "Hoca" Terimi

Tarihî süreç içinde Türklerin Merkezî Asya, Anadolu ve Ön Asya ülkelerindeki kültür değerleriyle ilgili yazılı ve arkeolojik kaynaklarında, aynı kültürü paylaşmalarından dolayı pek çok değerler arasında benzerlikler dikkati çeker. Bu benzerliklerden biri, "hoca" veya "koco" terimidir. Bu terimle ilgili Tanrı Dağları'nda yaptığımız saha araştırmaları ve arkeolojik kazılar esnasında keşfettiğimiz Türk-İslam kitabelerinde "hoca" terimi ile ilgili bugüne kadar bilinenlerin çok ötesinde yeni bilgiler elde etmiş bulunuyoruz. Bu bilgiler ışığında "hoca" veya "koco" teriminin Türklerde nasıl algılandığı, sosyal tabakalara göre hangi düzeyde kullanıldığı, başta Hoca Ahmed Yesevî ismindeki "hoca" terimi olmak üzere bunun uzantılarının ne olduğu ve zaman süreci içinde hangi anlamları kazandığı, çalışmamızda mukayeseli olarak ele almaktır.

Türkistan coğrafyasındaki ağızlarda hem "hoca", "koca" hem de "koco", veya "hyuca" şekillerinde çeşitli söyleniş şekilleri olan "hoca" terimi *ata, efendi, muallim, müderris, ağa, çelebi, üstad, aile reisi, tüccar* anlamında itibarlı kimseler için kullanılır (İA 1987, 20-21). Halk arasında ise İslâmiyetin tesiriyle ilk dört halife veya sahabelerin (Eshâb-ı Kirâm) soyundan gelenler için söylenen bir tabirdir (Muminov 2003, 232; Rassudova 1978, 116; Borovkov 1959, 510). Aslında "hoca" kelimesinin kökeni, Hindu kastına ait tabir olup, vaktiyle İranlılar tarafından da kullanılarak VIII. yüzyılda İranlı Dâi Pîr Sadr ad-Din tarafından İsmailiyyelere sokulmuştur (İA 1997, 550). Hocaların büyük bir ekseriyeti eski inanç ve dinlerine sadık kalmaları yanında girdikleri İslamî mezheplerle zamanla kaynaşmışlar ve bunların bazıları sünnî olmuşlardır (İA 1997, 551). Bu

bağlamda Hocaların Horasan ve Türkistan coğrafyasına gelmesiyle onların sıkı korudukları kültür telakkileri iyice İslamîleşmiştir (İA 1997, 551-552). Böylece onlar yerliler arasında kendi otoritelerini yüzyıllardır korumasını devam ettirmişlerdir. Hocalar grubu arasında sadece “hoca” tabiri değil, bunun zemininde “hocalık” akidesi kurulmuştur. Dolayısıyla hocalık teşkilatı herhangi bir grup ve topluma bağlı kalmaksızın nesilden nesile aktarılmış ve korunmuştur. Ancak hoca soyuna dayanmayan ve onların mezhebine dışarıdan giren bir kimse hoca sayılamazdı. Onun hoca olabilmesi için, ecdadının “hoca” olması gerekiyordu (İA 1997, 551-552). Bununla birlikte Orta Asya’nın bazı yerlerinde yerli halkın ileri gelenleri arasında “hoca” tabirini kullananların ve devlet teşkilatının üst tabakasında önemli rol oynayanların mevcudiyetini görebiliyoruz.

2. Yeni Bulunan Kitâbelerdeki Hocalar

Karahanlılar döneminde Yesevilik genel itibariyle Türkistan toprakları içinde geniş bir kitleye yayılmış olduğunu yeni bulunan Türk-İslam yazıtlarından kanıtlayabiliyoruz. Bu vesile ile, 2008 yılında günümüz Kırgızistan’ın Isık-Göl bölgesinin Ton ilçesine bağlı *Bökönbayev* adlı köyünün yerlileri tarafından yedi mezar taşı ve üç kaya üstü kitabe tesbit edilmiştir (Tabaldiyev ve Belek 2008, 97-104). Bu kitabelerin bulunması ilmi açıdan çok önemlidir. Çünkü bu kitabelerin metinlerinden İslam öncesi Türk boylarına ait olan “Kayığ”, “Yımağ”, “boğa” veya “buke”, “beg”, “eğiz” gibi isimleri bulundurmakla birlikte boy damgaları ve sadece tarihi yazılı kaynaklarda ismi geçen Kök Türk şehirlerinin biri olarak bilinen “Cul” şehir ismi hakkındaki bilgileri elde edebiliyoruz. Dolayısıyla yeni tesbit edilen bu kitabelerden Türklerin İslamiyet öncesindeki kültür izleri ile İslamiyetin Türkler tarafından benimsenmeleri ile İslamiyetten gelen “imam”, “hoca”, “hâcib”, “melik” gibi isimlerin eski Türkçe isimlerle birlikte kitabelerin metinlerinde işlenmesi, aynı bölgedeki Türk-İslam kültürünün geliştiği açık bir şekilde görülmektedir (Tabaldiyev ve Belek 2008, 84-118). Dolayısıyla Tanrı Dağlarındaki konar-göçerler arasındaki İslamiyetin yayılmasında Yeseviliğin ön planda geldiği aşikardır. Hoca Ahmed Yesevi’nin ve onun müridlerinin Tanrı Dağları eteklerindeki göçebe ve bozkır Türkleri arasında faaliyette bulduklarından, Yesevilik bu insanların kültür seviyelerine göre şekil kazanmıştır (Demirci 2002, 931).

Yeni bulunan kitabeler arasında hem *hoca*, hem *imam*, hem de künyesinde kendi boyunun ismi ve boy damgası da olan bir kitabe bulunmaktadır (Resim 1).

Metnin transkripsiyonu:

Bismi-illâh-ir-rahmân-ir-rahîm
lâ ilâhe ill-Allâhü Muhammed-er-Resûl-
Allâhü, sallallahü ‘alâ Muhammed-en-Nebî-ve-aleyhi
es-sellem. Ebu Reşid
Kayıg b. Hoca İmam İmâd-üd-din.

Orijinal Metin:

بسم الله الرحمن الرحيم
لا اله الا الله محمد رسول
الله صلى الله على محمد النبي و عليه
السلام هذا قبر ابورشيد
قبيغ ابن حواجه امام عمادالدين

Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Yoktur tapacak, Allah’tır ancak. Allah’ın resulü Muhammed’dir. Allah’ın salat ü selamı Muhammed Aleyhi es-salam üzerine olsun. Ebu Reşit Kayıg ibn Hoca İmam İmâd-üd-din.

Resim 1: Kitabenin çizimi ve orijinal görünümü.

Anılan kitabede görüldüğü gibi Türk-İslam kitabelerinin çoğunluğunda *Besmele* ile başlayan giriş metinlerinde Kuran-ı Kerim'den seçilen ayetler, Hz. Muhammed'e ait sözler, hadis-i şerifler, İslamî inanışla ilgili sözler içermekle birlikte kitabenin kimin adına dikildiği ve tarihi yazılır. Ancak Karahanlı toplumu ne kadar yerleşik hayata geçerse geçsin, göçebelik kültürünü yaşayan ve onu devam ettiren topluluk olduğu dikkati çeker (Genç 1981; Belek 2015). Örnek aldığımız kitabede adı geçen *Ebu Reşid Kayıg*'ın babasının aldığı lakap ve unvanından anlaşıldığına göre, Karahanlı devletinde önde gelen “hoca” ve “imam” rütbelerini taşıyan devlet ve din adamıdır. Bu husus çerçevesinde “Ebu Reşid'in” kendi boy ismini ve boy damgasını da kitabede kazması oldukça dikkati çeker. Zira kendi künyesinde boy ismini taşıyan Karahanlı Devletinin din adamları arasında en itibarlı Büyük Hâtib Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Yahya b. Yunus el-Cikilî'nin (öl. 516/1122, Samarkand) ismi dışında, pek çok kitabenin irdelenmesinde ve araştırılmasında sadece üç kitabenin kimliğinde boy isminin yazıldığı rastlanmaktadır¹ (Belek 2015, 357-358). Dolayısıyla İslamiyet'tin tesiri ile kitleler halinde yerleşik hayata geçmiş olan Karahanlı tebaasında artık boylar halinde teşkilatlandırılan konar-göçerlik hayatı ortadan kalkarak şehir hayatına geçilmiş ve her kişi kendi soy isminin yerine buldukları şehir veya yöresinin ismiyle anılmaya başlamıştır. Bu bağlamda konar-göçerlerin itibarlı ve seçkin kimselerinin, yerleşik hayatın önde gelen unvanı olan “hoca” gibi terimleri kullandıkları açık olarak görülebilir.

Rus şarkiyatçısı D'yakonov “hoca” ismi XI. yüzyıllara kadar devlet yönetici görevlilerine verilen bir unvan olduğunu ve XIII. yüzyıldan itibaren ise din adamları ve tüccarların da bu unvanı almaya başladıklarını yanlışlıkla belirtmiştir (D'yakonov 1948, 12). Zira, Avfi'nin Cavâmî el-Hikâyat eserinde Sâmânîler (875-999) devrinde vezirler ve baş-hâciblere “Hevâce-i Celil” unvanı taşıdıkları görülmektedir de Narşâhi'nin Tarih-i Buhara'sında bu unvan “şeyh-i celil” ve baş-haciblere de sadece “husam ed-davla” unvanı verildiği görülür (İA 1987, 21-22). Dolayısıyla Sâmânî saray ve ordu hizmetlerindeki Türk komutan, vezir ve emirlerine mahsus unvan ve lakaplar verilmemiştir. Buna hususen ilk defa “hoca” unvanı devletin ileri gelen ricâli ve şehirler nüfuzlu âyân ve eşrafı dışında resmi bir mâhiyet almamıştır. Bu unvanı, bilhassa Gazneliler devrinde (963-1186), büyük bir ehemmiyet kazanarak, saray divanın yani sivil idârenin başında bulunan devlet ricâline tahsis edilmiştir (İA 1987, 22). Gazneli ve Büyük Selçuklu (1040-1157) devletleri

¹ Bu çalışmamızda sadece konu bütünlüğünü sağlayan kitabeler incelemeye tabi tutulmuştur.

saraylarındaki büyük vezirler “hevâce-i buzurg” adlandırılken, sivil idarenin büyük adamları da “hevâce” unvanını taşımışlardır (İA 1987, 22).

Resim 2: Kitabenin çizimi ve orijinal görünümü

Bu bilgilerden hareketle ikinci bir kitabe araştırmaya tabi tutulmuştur (Resim 2). Bu kitabe günümüz Kırgızistan sınırları içinde kalan Calal-Abad bölgesine bağlı Ala-Buka köyü yakınlarındaki Safed-Bulan’ın Şah-Fazıl türbesinden bulunmuştur (Dcumagulov 1982, 11-120, Goryaçeva ve Nastiç, 1984).

Metnin transkripsiyonu:

Kabr
Hevace-i Ecell
Sâbir Fahr-üt-Tüccâr
Muhammed bin Heybetillah
el-Hoyî gafer-Allahü leh
sene sitte ve seb'in
ve hamse mie

Orijinal Metin:

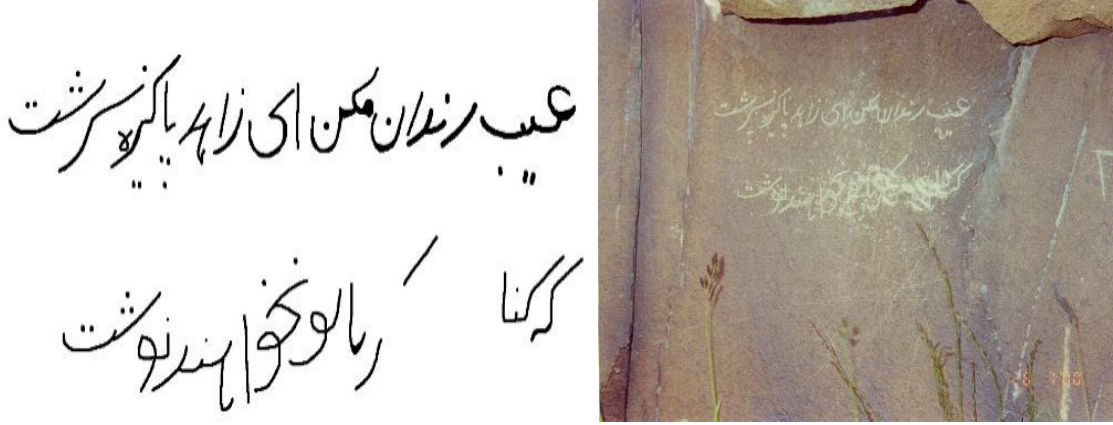
قبر
حواجه اجل
صابر فخر التجار
محمد بن هيبته الله
الخوي غفر الله له
سنة ست و سبعين
و خمسة مائة

Tercümesi: (Bu) mezar, Yüce Hoca, Sabırlı, Tüccarların Şerefi olan Muhammed b. Heybetillah el-Hoyî'nindir. Allah onu afvetsin. Sene h. 576 m.1180/1181).

Anılan kitabe Karahanlı dönemine ait olup, yazıtın muhtevastaki “Hoy” isminden anlaşıldığına göre, onun günümüz İran’ın Azerbaycan bölgesindeki Hoy şehriden gelen kimse olduğu açıkça görülmektedir. Bu kitabede söz edilen kimsenin “Hevace-i Ecell Sâbir Fahr-üt-Tüccâr” yani *Yüce Hoca Sabırlı Tüccarların Şerefi* unvanlarını taşıması Irak Selçuklu Devleti’nden (1120-1194) Karahanlılara gelen bir görevli olduğu ihtimali büyüktür. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklu sarayındaki sivil idari görevlileri “hevâce” unvanını taşımışlardır (İA 1987, 22). Ancak diğer bir yönden bu şahsiyetin “hoca tüccar” mâhiyetiyle devleti tarafından görevlendirilerek geldiyse de bunlar hali vakti yerinde bir cemaat olarak, hem teşkilat hem de kültür bakımından etrafındaki çevreyi etkilemişler ve gittikleri bölgelerde kendi tebaasını oluşturdukları görülmektedir. Dolayısıyla Karahanlı döneminde de Selçuklu bir hoca grubu, Karahanlı sınırlarına gelerek bölgenin aydınlatılmasında veya bağlı olduğu Irak Selçuklu Devleti’nin görevinde bulunduğu bölgede onun nüfuzunun artırılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Karahanlı dönemi kitabelerinde bulunan diğer “hoca” ismini taşıyan *Hasan Danişment ibn Hoca Sadr*, *Ahmet ibn Hocaş* gibi itibarlı kimselerin yerli halk arasında mühim rol oynadıkları bilinmektedir (Pantusov 1906, 5-25). Ancak bunlarla ilgili kitabelerin kaybolması sebebiyle onlar hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Bu arada Karahanlı ve Moğol döneminde Türkistan topraklarında şöhret kazanan ve yaşadığı dönemin takdirine ulaşan büyük şairlerden olan, sunni bir âlim ve sufi Şeyh Sadi-i Şirazi'nin (1210-1292) *Gülistan* adlı bir eserinden alıntılarının bir kaya üzerinde bulunması önemlidir (Resim 3).

Resim 3: Oş, Alay'daki kaya yazıtının çizimi ve orijinal görünümü

Metnin okunuşu:

*Eybe rendân makon ey zahede pakize sereşt,
Ke gonahe degarân bar to naxahand neveşt...*

Tercümesi:

*Ey sâf gönüllü zahit, serserilerin noksanına bakma
Çünkü başkasının işlediği günahlar sana yazılmayacaktır.* (Terc. Dr. Dayan Kamali)

Şeyh Sadi-i Şirazi'nin kendisi Karahanlı sınırlarına kadar gelmemesine rağmen onun müridleri ve diğer sûfiler vasıtasıyla onun tasavvuf konuları daha önceleri Tanrı Dağlarında yaygın olan Yesevilik ile birlikte göçebeler arasında dolaşmıştır. Özellikle Türklerin yoğun olarak oturdukları Horasan'da İranlı ve Türk sûfilerin daha etkili olduğu söylenebilir (Özaydın 2011, 22; Yazıcı 1992).

Değerlendirme

“Hoca” veya “Hocagân” tabirlerinin ilk başta devlet görevlilerinin alması ve daha sonra Hoca Ahmed Yesevi sayesinde Yesevi ailesinden gelenler bu ismi nesilden nesile taşıdıkları gibi Yesevilikten doğan Nakşbendîlik tarikatı mensupları da “tarikat-ı hocagân” denildiği görülür. Hoca Ahmet Yesevi'nin en yetenekli müridlerinden *Hakim Ata* veya *Süleyman Bakırganî*'nin ilmi hayatı her ne kadar Harezmi bölgesi ve çevresinde geçiyse de günümüz Kırgızistan'ın güneyindeki “Hoca-Bakırgan-Say” adlı yere bu ismin yerliler tarafından verilmesinden hareketle *Süleyman Bakırganî*'nin uzun yıllar boyu yerli halkın aydınlatmasında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Hatta Hoca Yesevi'nin de büyük hocası *Arslan-Bab* da dünyanın en büyük ceviz ormanı bulunan Kırgızistan'ın Celal-Abad bölgesindeki ceviz ormanında hayatını geçirdiği için bu orman günümüzde hâlen “Arslanbab” ismini taşımaktadır.

Yesevilik veya Hocagân yolu, Karahanlı konar-göçer topluluklarında İslamiyetin benimsenmesi ve yeterince bilgiye ulaştırılmasında önemli derecede rol oynamıştır. Karahanlı toprakları içinde kalan Tanrı Dağları, Yedi-Su ve uçsuz bucaksız bozkırda yaşayan göçebe topluluklarında İslamiyeti, bozkır inanışlarıyla bütünleştirerek yayılmasında çok derecede başarılı olmuşlardır. Bunların örneklerini Tanrı Dağlarında bulunan kaya yazıtlarından, mezar taşlarından ve diğer kitabelerden görebiliriz (Resim 4-5).

Resim 4: Isık-Göl, Tört-Kül, Yesevi alıntılarında öğüt sözler

Resim 5: Isık-Göl, Jer-Üy, "Hoca Mahmud" yazısı. Yesevi öğüt sözleri

Yesevî de dînî anlayışı bakımından Ebû Hanîfe çizgisini takip ederek dinin mistik bir üslûpla yaşanması ve dine bakış açısının bu hayat tarzını destekleyecek şekilde geliştirilmesi yolunda çaba sarfetmiştir. Hoca Ahmet Yesevi ve müridleri Türkistan halkına İslamiyeti kendi Türkçe olarak yaymaya çalışmış ve Türk İslam kültürünün gelişmesinde hayli etkili olmuştur. Örneğin, Resim 4 net olarak okunmamış olsa da "Bu yeri .... alıp imar kıldım. Herkez er/kişi eğitilmiş oldu. Bilim verilmezse boş kalır bilin..." gibi öğüt sözler yazılmışken, diğer Resim 5’de ise Hoca Mahmud adlı kimsenin yerlileri hayıra ve iyiliğe teşvik etme sözleri yazılmıştır.

Böylece Yesevilik Yolu, göçebe halkın yaşadığı bozkırlarda dolaşarak kökleri Türk tarihinin ve Türk kültürünün derinliklerine kadar uzanan dînî anlayışları, İslamiyetle birlikte öğrendikleriyle karıştırarak yaymaya ve halka anlatmaya devam ediyordu (bk. Özcan 2002, 901). İslamî etkilerin henüz tam olarak derinleşmediği bir dönemdeki bu faaliyetler, büyük ölçüde eski Türk inançlarının izlerini taşıyordu (Tabaldiyev ve Belek 2008, 90, 104, Özcan 2002). Ahmet Yesevî böyle bir ortamda, eski Türk hikmeti ile İslamî eğilimleri kaynaştırarak yeni bir Türk-İslam tasavvuf ilminin çıkmasında büyük ölçüde başarılı olmuştur.

Sonuç

Türkistan coğrafyasındaki Yesevililiği "koco", "koca", "hoca" saygı gösterileri altında tarihi süreç içerisinde buldukları coğrafya ve itibar gördüğü topluluklara göre farklı bir ideal altında târif edilse de *efendi*, *muallim*, *müderriş*, *ağa*, *çelebi*, *ata* gibi halkı yöneten kimselere ve Hoca Ahmed Yesevî gibi büyük âlimlere verilen bir isim olmuştur. Yesevilik ve ondan doğan Nakşbendîlik tarikatı Orta Asya Türk kültür ve yaşayışını, İslamî unsurlarla kaynaştırarak Türk-

İslam düşüncesini oluşturup, onu bütün Türkistan'da gelenek haline getirmiştir. Bu bağlamda onlar tarafından ortaya çıkan ve gelişmeye yüz veren Türk-İslam kültürü sûfiler vasıtasıyla İdil, Kafkaz, Anadolu ve diğer topraklara kadar yayılmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, C. (2009). "Kırgızistan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine. Turkish Studies". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/8 Fall. P. 185-2009.
- BARTOL'D, V. (1963). *Kirgizi, İstoriçeskiy Oçerk, Sobraniye Soçineniy*. Tom II. Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".
- BELEK, K. (2015), "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları OĞUZLAR: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri". 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- D'YAKONOV, M. M. (1948), *Neskol'ko Nadpisey na Kayrakah iz Kirgizii*, Epigrafika Vostoka. II. Moskova-Leningrad.
- DCUMAGULOV, Ç. (1982). Epigrafika Kirgizii. Vıp. 2. Frunze: İzdatel'stvo "İlim".
- DEMIRCI, M. (2002) *Müslüman Türklerde Tasavvuf*. Türkler, Cilt 5, Orta Çağ, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- GENÇ, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. İstanbul. s. 372.
- GORYAÇEVA, V. D. NASTIÇ, V. N. (1984). *Epigrafiçeskiye Pamyatniki Safed-Bulana*. Epigrafika Vostoka. Vıp.22. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- İSLAM Ansiklopedisi, (1987), TDV, Cilt 5/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İSLAM Ansiklopedisi, (1997), TDV, Cilt 5/1, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi.
- KOÇNEV, B. (2006). *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*. Çast 1. İstočnikovedçeskoye İsledovaniye. Moskva.
- KRAÇKOVSKAYA, V. A. (1949). *Evalyutsiya Kufiçeskogo Pis'ma v Sredney Azii*. Egigrafika Vostoka. III. Moskova: İzd. Nauk SSSR.
- MUMİNOV, A. (2003), *Das Säkulare und das Religiöse in der Interpretation der 'ulamâ' im mittelalterlichen Zentralasien*. İslam und Säkularer Staat. Ed. Z. I. Munawwarov und W. Schneider-Deters (Hrsg.). Taschkent.
- NASTIÇ, V. N. (1983). *Arabskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana*. Kirgiziya Pri Karahanidah. Frunze. S. 203-234.

- NASTIÇ, V. N., (2004). *Nomogil'nie kayraki Kırgızstana. İstoçnikovedenie Kırgızstana (s drevnosti do kontsa XIX v.)* Bişkek: İzdatel'stvo "İlim".
- ÖZAYDIN, A. (2011). *Türklerin İslamiyeti Kabulü. İlk Müslüman Türk Devletleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- ÖZCAN, H. (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde "Düşünce", *Türkler, Cilt 5, Orta Çağ*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- PANTUSOV, N. (1906). *Kladbişşe na r. Kungey-Aksu, bliz s. Sazanovki*. Protokolı zasedaniy i Soobşşeniya çlenov Turkestanskogo lyubiteley arheologii. God odinnatsatıy (1 yanvarya 1906-1yanvarya 1906). Taşkent: Tipografiya Turkestanskogo voennogo okruga.
- RASSUDOVA, R. Ya. (1978). *Termin Hodca v Toponimii Sredney Azii*, Onomastika Sredney Azii. Moskova.
- TABALDİEV, K. BELEK, K. (2008), *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana*. Bişkek: İzdatel'stvo "Turar".
- BOROVKOV, A. K. (1959). *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Glavniy Redaktor: A. K. Borovkov. Moskova: Gos. İzdatel'stvo İnostrannih i Natsiyonal'nih Slovarey.
- YAZICI, N. (1992). *İlk İslâm Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Yayınları.